

JEAN-JACQUES ROUSSEAU’NUN EMILE’İNDE KADIN EĞİTİMİ

WOMEN EDUCATION IN EMILE BY JEAN-JACQUES ROUSSEAU

Hanife Nalan GENÇ*

ÖZET: Bu çalışmada Fransız Yazınının Aydınlanma Dönemi yazarlarından olan Jean-Jacques Rousseau’nun ağırlıklı eğitim konusuna adanmış olan Emile (Bir Çocuk Büyüyor) isimli yapıtında kadına bakış açısını irdelemeye çalıştık. İsmi kahramanının ismiyle özdeş olan roman, yazarın kuram ve görüşlerini bilimsel ilkeler ışığında geliştirdiği Emile’in eğitimini konu edinir. Yazıldığı dönemde derin yankılar uyandıran kitap, eğitim alanına uygulamaya dönük kuramlar geliştirilmiş ilk yapıt olmasıyla önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan belki de yazından çok eğitim bilimsel çalışmalara kaynaklık edip, esin kaynağı olmuştur. Roman, yazarın düşsel olarak yarattığı Emile isimli erkek çocuğun bebeklik yıllarından yetişkinliğine dek nasıl bir eğitim anlayışıyla yetiştirilmesi, terbiye edilmesi gerektiği temel izleği üzerine kuruludur. Ancak biz çalışmamızda özel bir alana ilginizi yönelterek Rousseau’nun gerek Emile ile bağlantılı olarak, gerekse doğrudan kadını odağına oturarak ona yönelik nasıl bir bakış sergilediğini gözler önüne sermeye çalışacağız. Bu nedenle yapıtta kadın eğitimi konusuna nasıl ve ne şekilde yer verildiğini yine romandan alıntı ve göndermelerle yapmaya çalışacağız.

Anahtar sözcükler: Jean-Jacques Rousseau, Emile, eğitim, kadın, kadın eğitimi.

ABSTRACT: This study examines the viewpoints of Jean-Jacques Rousseau, one of the remarkable authors of the Age of Enlightenment in French literature, about women in Emile, Or On Education, a novel dedicated to education. Being named after the main character of the novel, it is based on Emile’s education which sheds light on the theoretical views of the author on education. Having created a tremendous impression when written and published, the novel has a significant place in literature as it is the first book which presents applicable theories in pedagogy. From this point of view, the book may be regarded as a source of inspiration for pedagogical studies rather than literary studies. The novel is based on the plot which describes how the fictional character Emile should be educated and disciplined from his infancy to adulthood. However, this study focuses on a specific topic that is Rousseau’s point of views about female education. Therefore, the quotations and references will be used to put forward how female education is included and handled in the novel.

Keywords: Jean-Jacques Rousseau, Emile, women, female education.

1. GİRİŞ

Jean-Jacques Rousseau yaşadığı dönemde yalnızca Fransız toplumunda değil, tüm ülkelerde özellikle siyaset teorisi ve eğitim felsefesi konularındaki görüş ve yazılarıyla adından söz ettirmeyi başarmış özgürlükçü ve eşitlikçi bir yazar, düşünür ve siyaset bilimci olmuştur. Özellikle 1750’li yıllarda hukuk, moral eğitimi, felsefe ve siyaset gibi alanlarda kaleme aldığı yazıları eleştiri oklarına uğramıştır. Yazarın bu görüş ve kuramları yaşadığı yüzyılı aşip günümüze değin ışık tutmuş ve tutmaya da devam etmektedir. Çalışmamızda toplumsal yaşamda eşitlik ve özgürlüğü savunan yazarın özellikle kadın eğitimi konusundaki görüşlerine eğilmek istiyoruz. Zira yazarın özgürlük ve eşitlik kavramalarının eğitim alanındaki yeri ve bu yerde kadının konumu özellikle mercek altına alacağımız iki temel izlek olacaktır.

Yazarın özyaşamını incelediğimizde yazdıkları ve düşünceleri yüzünden gözaltına alındığını, soruşturmalar geçirdiğini hatta Emile’de savunduğu görüşleri nedeniyle dini çevrelerin tepkisiyle karşılaştığını görmekteyiz. 1762 yılında kaleme aldığı Emile (Bir Çocuk Büyüyor) isimli kitabı yazarın eğitim anlayışı üzerine görüş ve kuramlarını dizgeleştirmiş

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Fransız Dili Eğitimi Anabilim Dalı. ngenc@omu.edu.tr

olduğu yapıttır. Zaten Aydınlanma Dönemi yazarları güzel duysal amaçlarla değil, düşüncelerini ortaya koyarak okuru bilgilendirme ereğine hizmet etmek için yazarlar. Kitap romandaki erkek kahraman Emile'in gelişim evreleri ışığında nasıl bir terbiye ve eğitim alması gerektiği üzerine yapılandırılmıştır. (1). Beş bölümden oluşmuş olan kitap, Emile'i doğuştan başlayarak her dönemdeki bilişsel, fiziksel ve psikolojik gelişim evresine göre değerlendirir. Bu değerlendirme yapılırken çocuğun cinsiyeti ve yaşının gerektirdiği biçimde bir eğitime tabi tutulması gerektiği görüşü canlı tutulur. İlk bölüm Emile'in ilk çocukluk çağlarını, ikinci bölüm konuşan çocuk çağını, üçüncü bölüm ilk gençlik evresini, dördüncü bölüm ise Rousseau'ya göre insanın gerçek kişiliğini oluşturduğu ergenlik çağını ve nihayet beşinci ve son bölüm genç bir birey olarak yaşama atıldığı dönemi kapsar. Kitapta özellikle Emile'in eğitimi üzerinde durulurken Sophie ise Emile'i mutlu etmek için eğitilir. Bu yüzden Rousseau kadın ve erkek eğitimi üzerinde ayrı ayrı durmaz.

Rönesans'la birlikte aydın düşünce sisteminin yeşerdiği Avrupa'da cinsiyet ayrımının İnsan Hakları Beyannamesi ve Fransız Devriminin etkisiyle ortadan kalkmasıyla birlikte kadın eğitimi konusu önem kazanmıştır. Kadın eğitimi üzerine açılan kurumların dikkat çekici olan yönü kadınların gerek toplum yaşamında, gerekse temel bilimlerde yetiştirilmesinin ön görülmesidir. 1792 yılında boşanma hakkının verilmesiyle kadının erkekle eşit konuma gelmesi önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Ancak yine de XIX. yüzyılın başlarına kadar Fransa'da karma eğitim kurumlarının varlığından söz edilemediği gibi eğitim de kilisenin kontrolü altındadır. Bu tarihlere gelinceye dek Batı toplumlarında “ideolojik, ekonomik, sosyal sebeplerle ailenin bünyesi içinde dış hizmetleri erkek, iç hizmetleri de kadın yüklenmiştir” (Koçer, 1972: 83). Görüldüğü gibi kadın erkek eşitliği başladığı anda kadın eğitimi kavramı gerek nitelik yönünden, gerekse kadının sosyal yaşamda etkin bir şekilde var olması yönünde gelişmeye başlamıştır. Dolayısı ile Batı toplumlarında özellikle de Fransa'da kadın eğitimi konusu tarımsal toplumdan şehir toplumuna geçişin hızlandığı XIX. Yüzyılda dizgeleşmiştir. Şu halde kadın haklarının tanınması sanayi devriminden sonra olası olmuştur/olabilmiştir.

2. EMILE (BİR ÇOCUK BÜYÜYOR) İSİMLİ YAPITTA KADIN EĞİTİMİNİN ESASLARI

Şimdi kitabın beş bölümünde yazarın eğitim konusundaki temel görüşlerinden hareketle kadın eğitimi konusundaki yaklaşımını ve bu yaklaşımın altında yatan gerekçeleri açıklamaya çalışalım.

'Emile'e Dair' başlığı ile başlayan kitabın birinci bölümünde Rousseau okura düşsel kahramanını tanıtmakla işe koyulur. Yazarın bu bölüme verdiği başlık onun kahramanı için ön gördüğü eğitim anlayışını özetleyen bir anlam taşır. 'Her şey aslında iyi olarak yaratılır' alt başlığı Rousseau'nun doğalcılık anlayışını simgeler. Bu yüzden Emile için öngördüğü eğitimin esasları doğal ortamda, uygulama ve deneyimlere dayalı olarak yani yaşayarak öğrenme modelidir. Bu nedenle Emile için okulda verilen eğitimi değil, özel ders ve öğretmenlerle desteklenen bir eğitimi benimser. “Rousseau hiç örgün eğitim almamıştır fakat babası ona doğa ve kitap sevgisi aşılamıştır.” (Bertlek, 2012: 3). Rousseau'nun Emile'e de kendi aldığı eğitime koşut bir eğitimi uygun gördüğü anlaşılmaktadır. O Yaratıcı'nın elinden çıkarken her şeyin iyi olduğuna inandığını vurgular. Bunu bozan insanın kendisidir. (s.11). (2). O halde “Jean-Jacques'ın öğrencisi insan topluluğunun kötü etkilerinden uzakta eğitilecektir.” (Weisser, 2004: 103). İnsan kendi özünden, doğasından koptuğunda tüm düzen de bozulur. Bu yüzden de eşyaya ve doğaya zarar veren yine insanın kendisidir. İnsan zayıf ve güçsüz olarak doğar, insanı güçlendiren ve olgunlaştıran eğitimidir, yaşadığı deneyimdir.

Rousseau'ya göre eğitim dizgesinin en eleştirilecek yanı çocuğun yeteneklerini köreltmesidir. Çünkü bu yeteneklerin ortaya çıkabilmesinin tek koşulu bireyin özgür olmasıdır. Rousseau, insan için gerekli olan tek şeyin yaşamayı öğrenmek olduğuna vurgu yapar. Yaşamı öğrenmenin yolu da öncelikle insan olmadan geçer. (s.13). İnsan dilediği her şeyi olabilir ancak her şeyden önce insan olmalıdır. Bu yüzden çocuklara meslek seçimlerinden çok, iyi insan

olmaları öğretilmelidir. Eğitimin fırsat eşitliğine dayanması gerektiğini vurgulayan Rousseau, bu konuda tüm çocukların eşit olarak doğmadıklarına ya da bu haktan eşit oranda faydalanamadıklarına dikkat çeker. Bu durumu yazgıyla açıklar. Ancak kitabın bütününe savunduğu eşitliği erkek cinsi için düşündüğü sezilmektedir. Her ne kadar çocukların eğitim haklarını kullanabilmelerini yazgıyla açıklasa da, anne baba sorumluluğunun çocuğun eğitimiyle ne denli ilgili olduğuna da dikkat çeker. Zira “eğitim, kaderin ve anne-baba eğilimlerinin uyum sağladığı oranda yararlıdır.” (s.13). Anne babanın çocuğun eğitiminde üstlendikleri role gelince, burada Rousseau'nun tamamen kadını ön plana çıkartarak onu sorumlu tuttuğunu görüyoruz. Çocuğu anne olarak, kocayı da eş olarak sarıp sarmalayan ve kuşatan kişi kadındır. Bu yüzden kadın anne olmak istemezse işler sarpa sarar. Emile'in bebeklik döneminin başlangıcı olan kitabın ilk bölümünde görüldüğü gibi kadın anne ve eş olma niteliği ile yansıtılır. Eğer kadın istemezse ne bir aileden ne de bir çocuktan ve dolayısı ile de onun eğitiminden söz edilemez. Kadın özellikle anne olduğunda üstlendiği roller onu gerek bedenen, gerekse ruhen etkilerken erkekte ise böyle bir değişimden söz edilemez. “Hele bir kere kadınlar anne olsunlar, erkekler hemen baba ve koca olacaklardır” (s.15) sözü onun bu konudaki düşüncesini kesinler niteliktedir. “Yuvayı dışı kuş yapar” sözünü doğrularcasına Rousseau kadının aile ve sosyal yaşamdaki önemine vurgu yapar.

Kitabın ikinci bölümü çocukluğun ikinci evresini (konuşan çocuk çağı) kapsar. Bu bölümde çocuk eğitiminde ağırlıkla rekabet, kıskançlık, açgözlülük, korku gibi kavramların çocuğu ne denli olumsuz etkileyebileceği söz konusu edilir. Bu gibi duygular çocuğun ruhunu bozguna uğratacak türden olumsuz eğilimlerdir. “Rousseau kalplerde duyarlılık, duygu ve tutkunun sağduyuyla dengeli bir şekilde olmasına özen göstererek insanlığın kapılarını açmıştır” (Soëtard, 1994: 443-456). Kitabın bu bölümünde yazar özellikle savunduğu özgürlük kavramı konusunda gerçek özgürlüğün ne olduğunu sorgular. “Çok şey yapacağını düşünürken, hiçbir şey yapamayacağını da aklından çıkarma” (s.46) şeklinde bir uyarı yapmaktan da kendisini alamaz. Çünkü “insanın arzuları ne kadar çoksa, çaresizliği de o kadar büyüktür.” (s.46). Çocuğun doğal bir ortamda nasıl iyi bir terbiye alacağını anlatan Rousseau, bu görüşünü “çocukların yetişkin olmadan önce çocuk olmaları” (s.57) sözüyle özetler. “Sadelikler içinde yaşayan bir adamın ıstırapları ne kadar azdır! O hırslarından uzak ve sağlıklı yaşar.” (s.198). Çocuğun iyi olarak yarattığı savını daima ön planda tutan Rousseau'ya göre onun saflığı, merhameti ve duygusallığı ile doğal eğitime oldukça yakın olduğu görüşünü savunur. Mutlu bir çocuğun mutlu bir aile ortamından çıkacağına yürekten inanan Rousseau bunu kitabında şu sözlerle belirtir: “Mutlu olacağınız biriyle yapacağınız evlilik, kötü ahlaka karşı tek koruyucudur.” (s.67). İyi bir terbiye anlayışı içinde çocuğun bir yetişkin gibi davranması beklenemez/beklenmemelidir. Çocuk, doğasının gereği olan tüm davranışları sergilemeli, onu yaşamalıdır. Anne babalar çocuklarını çocuk olarak kabul etmeli ve ona göre davranmalıdırlar. Her şeyi çocuğun gereksinimlerine ve yaşına uygun olarak sunmak gerektiğini savunan Rousseau onlara “sınırları iyi belirlenmiş özgürlük” (s.61) verilmesi gerektiğini yineler.

Çocuğu baskı altında tutan anne ve babalar ona kötü örnek olurlar “...Annesinin sokağa çıkmasına izin vermediği bir çocuk, onun yokluğunda hemen sokağa fırlayacak ve özgür bırakılan diğer çocuklar gibi evin önünde oynamak yerine uzaklara gitmek isteyecektir” (s.62). Çocuklara iyi örnek olması gereken ebeveynler onların iyi ya da kötü bireyler olmalarından da birinci dereceden sorumludurlar. “Disipline edilememiş, iyi yetiştirilememiş bir çocuğun varlığı, çocuktan çok yetişkinlerin ilgisizliğinin/beceriksizliğinin bir neticesidir. Dolayısıyla yetişkinler, bir an önce bilinçlenmeli ve çocuklarının eğitiminde zor ve şiddet yerine sevecenliği ön plana çıkarmaları konusunda bilgilendirilmelidir.” (Öztaş, 2009: 16). Anneler çocuklarına sevecen davranmalı, ödül ve cezada ölçülü olmalıdırlar. Hiçbir çocuk kötü niyete sahip değildir. (s.62). İnsanın doğuşundan on iki yaşına kadarki evre onun gerek kişiliği, gerekse terbiyesinde etkindir. Çünkü “bu dönemde bütün hata ve kötü huylar filizlenir ki, onları yok etmenin hiçbir çaresi ve vasıtası yoktur.” (s.63). Rousseau'nun eğitim anlayışında kişisel farklılıkların dikkate alınması günümüz eğitim dizgesinde bile önemi tartışma götürmez bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Çocuğun kişiliğini, yeteneklerini ve isteklerini bilmiyorsanız ona eğitim vermeniz mümkün değildir.” (s.158). Şu halde çocuğa eğitim vermeden önce onu iyi tanımak, kişiliği, yeteneği ve ilgisiyle bütünleşecek bir model oluşturmak gerekecektir. Bunun için sabır ve özenle çocuğu gözlemlemek gerekir.

Özgürlüğü bireyin temel sorunu olarak gören Rousseau kitabında ağırlıkla Emile’in eğitimini ele almışsa da kız çocuklarının eğitimi konusundaki görüşleri de oldukça çarpıcı noktalar içermektedir. Ancak özellikle vurgulamak gerekir ki “Rousseau’nun savunduğu eşitlik öncelikli olarak siyasaldır. Burada söz konusu olan vatandaşların eşit hak, özgürlük ve yükümlülüklerle sahip olmasıdır.” (Orhan, 2012: 18). Kitabın bu bölümde Rousseau düşüncelerini Fénelon’un Kızların Eğitimi İçin İnceleme isimli yapıtına gönderme yaparak güçlendirmeye çalışır. Bilindiği gibi bu yapıt 1687 yılında Fénelon tarafından Colbert’in damadı ve sekiz kız babası olan Beauvillier dükü için kaleme alınmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan diğer yapıtlar gibi Fénelon da aristokrat ailelerin kız çocuklarının eğitimine odaklanmıştır. Türk yazınına bakıldığında yapıtın 1859 yılında Yusuf Kâmil Paşa ve sonrasında Münif Paşa tarafından çevirisinin yapıldığı görülmektedir. (Ortaylı, 2007: 14-17). Bu yapıtta insanın yaradılışı, tutkuları, erdemli davranışı, toplumsal ilişkileri ve kişisel sorunlarıyla ilgili pek çok farklı konuya değinilmiştir. Tanpınar Fransızca aslından Türkçeye Münif Paşa tarafından çevrilen Muhaverat-ı Hikemiyye’nin (1859) genç kız ve kadın terbiyesi konularında o zamana kadar yaygın olan görüşlerden farklı bir biçimle kaleme alındığını ve “...eserin bilhassa genç yaşta okuyanların düşüncesinde bir ihtilal yapmamış olmasının imkânsız olduğunu” belirtmektedir. (1988: 180).

Emile’in ilk gençlik yıllarını kapsayan üçüncü bölümde “on iki, on üç yaşlarında çocuk tıpkı arzuları kuvvetinden daha az olan yetişkinlere benzetilir.” (s.142). Çocukluktan yeni çıkan kişi arzuları ve kuvveti arasında tam bir denge kuramaz. Bu yüzden bireyin fiziksel ve bilişsel gelişimine koşut olarak öğretilecek bilgileri seçmek ve bunları uygun koşullar belirdiğinde uygun zamanda vermek gerekir. (s.143). Zira “bazı bilgilerin idrak edilmesi için yeterince olgunlaşmış bir zihne, hayat tecrübesine ihtiyaç vardır.” (s.143). İlk ergenlik döneminde erkek ve kız çocuklar arasında büyüme hızı da oldukça farklıdır. “Kızlar, aynı yaştaki erkeklerden genellikle daha uzundur ve bazı kızlar ve erkekler diğerlerinden daha hızlı olgunlaşırlar.” (Elkind, 1999: 122). Bireyin olgunlaşmasının önemine dikkat çeken Rousseau “...O noktaya ulaşacağımızdan hiç emin olmasak da yürümekten vazgeçmemeliyiz” der. (s.65). Kitabın bu bölümünde Rousseau’nun odağında hala Emile vardır. Bu yüzden cinsiyetler arası gelişim farklılıklarına değinmez.

Rousseau kitabın dördüncü bölümündeki evreyi bireyin kişiliğini bulduğu evre olarak değerlendirir. Emile’in eğitiminin bu bölümünde karşı cinse ilginin uyanması söz konusudur. Bu yüzden de Emile’in sosyal ilişkilerini sağlıklı olarak düzenleyebilmesine gereksinimi vardır ve eğitimi bu özel alana kaydırılmalıdır. Rousseau bu dönemde cinsiyet ayrımının kesin bir sınır çizmediği görüşünü vurgularken, diğer yandan erkeklerin kadınlara göre ilerleyen yaşlarda da daha geç olgunlaştıklarını belirtir. “Cinsiyetleri henüz o yaşlarda kız çocuklarınkinden farklı olmayan erkekler bu özelliklerini bir ömür boyu muhafaza ederler ve daima büyük bir çocuk olarak kalırlar.” (s.167). Rousseau bu evrede duyguları bedeniyle farklı bir gelişim gösterebilen gencin bu durumunu da terbiyeyle ilişkilendirerek açıklama yoluna gider. Zira karşı cinse karşı duyulabilecek en temel duygu dostluktur, arkadaşlıktır. Başka bir duygu belirliyse bu o çocuğun yetiştirilme biçimiyle ilgilidir. “Özenle yetiştirilmiş bir gencin kalbinde oluşacak ilk his, aşk değil arkadaşlık hissidir.” (s.177). Bu sözle de kadın erkek ilişkisinde duygudaşlığın öncelikle arkadaşlık ilişkisiyle kurulduğuna vurgu yapar gibidir.

Kitabın son bölümünde kadın ve erkek eğitimi konusundaki görüşlerin ağırlıkla ele alınmasının sebebi artık Emile’in yetişkin bir erkek olarak hayata atılması ve bir aile kurması gerektiğindedir. Yazar “kadınla erkek aynı şekilde eğitilemez” başlığı ile kadın ve erkeğin kendi cinslerine özgü bir eğitim anlayışı ile eğitilmesi gerektiğini vurgular. Aile kurmak ve çocuk yetiştirmek konusunda amaçları ortak olsa da kadın ve erkeğin farklı görev ve

sorumlulukları vardır. (s.217). Kadın ve erkeğin yaradılışlarındaki farklılık toplumsal işlevlerde belirleyiciliğe sahiptir. “Erkeğin güçlü kadının daha edilgen olduğu anlayışı toplumsal kodlarla bireye kabul ettirilir ve birey de zamanla bu kodlarla hareket ederek topluma uyum sağlar.” (Karataş, 2009: 1654). Kadının yeri evin içi, erkeğinkiyse dışıdır. Rousseau bu bölümde kadın ve erkeğin doğası gereği birbirlerinden farklı yaradılışlara sahip olduklarını vurgular. Bu farklılığın tümüyle doğal karşılanması gerektiğini hatırlatırken, biri için kusur sayılanın diğer cinsiyet için bir üstünlük olarak algılanabileceğini ifade eder. Eşler arasındaki uyumun bu noktada ortaya çıktığını söyleyen Rousseau, kadın ve erkeğin yaradılışları gereği birinin diğerinde eksik bulduğunun aslında uyumlu bir birlikteliğin habercisi olduğunu belirtir. (s.218). Bu düşünce de doğal olarak benimsenen bir kabullenmenin sonucudur. “Kadının toplumdaki yeri asırlardır ev ile sınırlandırılmış, işlevi ev işi ve çocuk yetiştirme olarak belirlenmiştir.” (Kuzgun; Sevim, 2004: 14). Rousseau'nun kitapta ağırlıkla vurguladığı gibi kadın için öngörülen işler aile ve toplum yaşamında kabullenilmiş bir algıya dönüşmüştür. Rousseau kadının var oluş sebebinin açıklarken bir yandan da kadın için öngörülmesi görev ve sorumluluk alanlarını da belirler. “Erkeklerin hoşuna gitmek, onlara faydalı olmak, kendilerini onlara sevdirmek ve saydırmak, küçükken büyütme, büyüyünce onlara bakmak, nasihat vermek, teselli etmek, hayatı zevkli ve sevimli bir hale koymak... İşte kadınların görevleri her zaman bunlar olmuştur. En küçük yaşlardan itibaren kendilerine öğretilmesi gerekenler de bunlardan ibarettir.” (s.220). Erkek egemenliği üzerine kurulu toplumsal yapı ve ataerkil düzen bir bakıma kadını ikincilleştirmiştir. Bu yüzden kadın aile, iş ve sosyal yaşamda hep erkekten sonra yer almıştır. Kadını erkeğe bağımlı kılan bu durumu Ağaoğlu yetersizlik göstergesi olarak değerlendirmektedir. “...Her bağımlılık bir yetersizlik belirtisidir: eğer hiçbirimiz diğerlerine muhtaç olmasaydı, onlarla birleşmeyi kesinlikle düşünmezdi” (2006: 52). Bu sözler konuya bir başka açıdan yaklaşılması gerektiğini gösteren bir ifadedir.

Rousseau kadını tek ve bağımsız bir birey olarak görmez. Bu yüzden nasıl bir eğitim ve terbiye alması gerektiği de erkeğe göre belirlenmelidir. Bu da cinsiyet rollerine ilişkin kalıp yargılardan kaynaklanır. Her toplum kendi değer yargılarına göre bu rolleri belirler, açık ya da örtülü biçimde bireye aktarır. Kadın eğitimi için ayrı bir amaç belirleyen Rousseau, Sophie'nin eğitimini Emile'den sonra yani kadın eğitimini erkeğin eğitiminden sonra düşünür. Kadını erkek karşısında daha güçsüz gören Rousseau'ya göre kadının ayakta durabilmesi ve varlık gösterebilmesi için bir erkeğe gereksinimi vardır. “Kadınlar olmazsa biz erkekler yaşayabiliriz; ancak kadınlar aynı konumda değiller. Kendilerine gerekeni elde etmek, hatta cinsiyetlerinin gerektirdiği konumda bulunabilmek için bizim yardımımıza ihtiyaçları vardır.” (s.219). Yazarın kitaptan alıntıladığımız görüşlerinin de açıkça gösterdiği gibi kadının yaşamını sürdürmesi için erkeğin desteğine gereksinimi vardır. Rousseau'nun bu sözlerinin altında yatan anlam daha çok yaşadığı çağla ilişkili olarak değerlendirilebilir. Kadının sosyal ve iş yaşamında kısıtlı bulunabildiği bir dönemde ona biçilen en önemli görev evde ailesi için çalışması, çocukları ve eşini memnun etmesi ve kendi cinsiyetine özgü uğraşlar içinde bulunmasıdır. Rousseau'nun çeşitli yapıtlarında gördüğümüz siyasi özgürlük yani tüm yurttaşların kamusal yaşamda yer alma hakkını aslında her iki cinse eşit olarak öngörmediği ortaya çıkmaktadır. Bu da bir bakıma yapıtlarındaki görüşleri ile çelişen bir durumdur. Kadına biçilen bu rolde iki nokta ön plana çıkar: Anne ve eş olma. Her ikisini de gerçekleştirebilmek için kadının erkeğe gereksinimi vardır. Ancak bu durumun tersinin de doğruluğunun su götürmez olduğu açıktır. Bir erkeğin de eş ve baba olabilmek için bir kadına gereksinimi vardır. Rousseau'ya göre kadınlar iyi bir anne ve eş nasıl olunur anlayışı ile yaşama hazırlanmalı ve üstlenecekleri bu görevlerin gerektirdiği sınırların dışına çıkmamalıdır. Örneğin, kadın siyaset yapmamalı, iş yaşamında olmamalı, belli sınırlılıkla toplumsal yaşama karışsa bile onun asıl yeri eşinin dizinin dibinde olmalıdır. Çünkü belirttiğimiz bu alanlar erkeğe ayrılmıştır ve orada kadına yer yoktur. Kadın erkek tarafından haksızlığa uğradığında sessizliğini korumalı, çalışkan olmalı ancak durumundan şikâyetçi olmamalıdır.

Kadın eğitiminin bir başka alanı da dini eğitimidir. Rousseau, bu konuda da kadın ve erkeğin farklı şekilde eğitim almaları gerektiğine inanır. Kadının erkeğe bağımlılığını din eğitimi konusunda da belirgin biçimde ifade eder kitabında. Kadınların dini konularda kendi kendilerine karar verecek durumda olmadıklarına inanan Rousseau, kız çocuğunun ailenin din anlayışı doğrultusunda eğitilmesi gerektiğini düşünür. Bir kız çocuğu evlenene kadar anne ve babasının dinini, evlendikten sonra da eşininkini benimsemelidir. Zira ona göre kadın her zaman etki altındadır ve bu yüzden de dışarıdan gelecek her türlü tehlikeye karşı onu evlenmeden önce ailesi, evlendikten sonra da kocası koruyabilir ancak. Kadının dini eğilimi ya tamamen onu dinin içine tümüyle çekecek kadar 'sofu' ya da tersine 'dinsiz' yapar. (s.217-219). Eğitim anlayışının genelinde savunduğu gibi din eğitimi konusunda da tümüyle dogmatik düşüncelerin karşısındadır. Ona göre kız çocuklarına dinle ilgili hiçbir şey ezberletilmemelidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Rousseau kadın eğitimi yaşadığı yüzyıla göre yorumlamıştır. Din eğitimi konusundaki görüşleri de ağırlıklı bu yöndedir denilebilir. Rousseau'nun din konusunu cinsiyetlere göre ayırması da günümüz eğitim izlencesinde kabul gören bir görüş olmaktan çıkmıştır. Rousseau'nun "din eğitimi konusunda erkeklerle kadınları birbirinden ayırması, daha da ötesi kadınların bu konuda karar veremeyeceklerini söylemesi bugün için geçerliliğini çoktan yitirmiş ve bilimsel olmayan bir görüştür" (Aşkoğlu,1996: 28).

Rousseau kadını genel kabul gören görüşler ışığında ele alır denilebilir. Kadınlı özdeşleştirilen ilk olgu onun güzelliğidir. "Kız çocuklar güzel olmayı ister" (s.221) başlığı da buna vurgu yapmaktadır. Kadın, çekiciliğini ve kadınlığını erkeğini memnun etmek için kullanılmalıdır. Kadın kendisini çekici kılacak, güzelliğini ön plana çıkartacak şarkı, dans ve el işi gibi kadınsı becerilerle uğraşmalıdır. Kadın için Emile'in eğitim ve terbiyesinden çok ayrı bir yaklaşım sergilediği açıkça görülen yazara göre kız çocuğunun eğitimi Emile'in eğitimini tamamlayıcı, destekleyici bir niteliğe sahip olmalıdır. Bu da onun kadını ayrı bir birey olarak değerlendirmediklerinin göstergesidir. Yazar, kadın bedenini ön plana çıkartmasının sebebinin yine ona verilecek olan terbiye anlayışıyla açıklar. Kadın erkeğe kendini beğendirecek niteliklerle donatılmış olmalıdır. Kitabın son bölümünde Rousseau erkek ve kadın eğitimi taşıdıkları farklı niteliklerden dolayı ayrı değerlendirir. Erkeği tamamlamak görevi üstlenen kadının bedensel olarak güçlenmeye değil, beğenilme duygusunu geliştirmeye gereksinimi vardır. (Guénard, 2010: 9). Bu bakımdan Rousseau'nun doğal eğitiminin temellerinin cinsiyete göre iki ayrı özellik taşıdığı kesin olarak görülür. Biri toplum yaşamının en küçük birimi olan aile ve ev yaşamı üzerine diğeri ise siyasal yaşam üzerine temellenir. Kadın konuşmasıyla, yaptıklarıyla, eylemleri ve hatta dış görünüşü ile erkeği etkileyebilmeli, onun duygularına yanıt verebilmeli, onu doyurabilmelidir. Rousseau'nun birey eğitiminde en başa yerleştirdiği belirleyici ölçüt cinsiyettir. Zira bu keskin ayırım eğitim anlayışını da doğrudan etkileyip, değiştirecektir. Genel terbiye eğitimi önce bedensel terbiye ile başlar. Bu da kadın ve erkeğe biçilen toplumsal rollerle ilintilidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kadını kadın yapan özelliği güzelliğidir. O halde bu güzelliğin terbiyesi ile işe başlanmalıdır. Kadınlar güzellikleri gereği kibar ve nazik olmalıdır. Onlara bu güzelliği ortaya çıkartacak bir terbiye verilmesi gerekir. Bir kadına yakışan da budur. Erkeğin de beden terbiyesi önemlidir. Ancak onun beden terbiyesi estetik kaygılar taşımamalıdır. Onun gücünü ortaya çıkartmalıdır. Toplumsal yaşamda erkeğin yaradılış olarak taşıdığı güçten ziyade onu erkek yapan diğer nitelikleri çarpıcıdır. Bu niteliklerin başında gelen en önemli gösterge maddi gücüdür. Erkeğin bunu diğerlerini etkilemek için kullanması gerektiğini düşünen Rousseau bununla da kalmaz, maddi gücü ortaya çıkartacak bir beden terbiyesi öngörür. "Bu bedensel terbiyenin içeriği cinsiyete göre değişir. Erkekte maddi gücü, kadında ise zarafet gücünü ortaya çıkarmayı hedef almalıdır." (s.221).

Rousseau kadın eğitimi Emile'in eğitimini tamamlayan bir öge olarak kullanır. Zaten doğrudan kadın eğitime kitabın genelinde pek az değinen yazar, Emile'in fiziksel gelişimine göre karşı cins gereksinim duyacağı aşamaya değin konuya odaklanmaz. Emile'in yetişkin bir erkek olduğunda evlenmesi ve çocuk sahibi olması gerekir. Bu yüzden kitabın sonunda eğitimini başarıyla tamamlayan Emile yine kendisi gibi eğitilmiş bir kadınla evlenir. Eğer Emile bir

çocuğa sahip olmayacak olsa kitapta ne Sophie'ye, ne de onun eğitimine değinilmesine gerek olmayacağı duyumsanmaktadır. Açıkça kadının varlığının da, eğitiminin de erkeğin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olduğu görülmektedir. Toplumsal yaşamdan neredeyse yalıtılmış olan kadının kendisi için yaşama hakkı yoktur. O çocukları ve eşi için vardır. Bu yüzden, öncelik sıraları değışse de bu sıra kadının kendisine asla gelmeyecektir. Kadın evlenerek kocası için yaşarken bebeği olduğunda bu kez ona yaşamını adayacaktır. “Onun varlığı şimdi bebeğindedir” (s.222) sözü açık bir biçimde bu yargıyı ortaya koymaktadır. “Kadını eve bağlayan, altın şakırtısı değil, beşik gıcırtsıdır” Türk atasözü de anne ile çocuk arasında kurulan güçlü bağı doğrular niteliktedir.

Kadını erkeğin destekçisi ve yardımcısı olarak gören Rousseau onda olması gereken nitelikleri de sıralar. “Bir kadının en önemli özelliği” alt başlığı bu görüşünü kesimler. “Bir kadında ilk ve en önemli beğenilecek yön, uysallıktır.” (s.224). Kadının en önemli özelliğinin uysal olması gerekliliği onu tümüyle erkeğin güdümü altına sokmaktadır. Bir erkeğin evde söz sahibi olması, her istediğini söylemesi ve hatta yapması için kadının sessiz kalmayı bilmesi gerekir. Erkeğin otoritesinin mutlak olduğu bir aile modeli öngören Rousseau ataerkil bir ailede olması gereken rolü verir kadına. Kadının söz hakkı yoktur. Ona düşen eşinin söylediklerini karşı çıkmaksızın kabullenmesi ve buna göre davranmasıdır. Ancak bunları söylerken de aslında kadının istediğini yapabildiğinin yollarını da açıklar Rousseau. Kadının dişiliğini ön plana çıkartan bu konu tutunacak başka bir dalı olmadığı yargısını güçlendirir niteliktedir. Kadının erkek karşısında onu alt edebilecek tek şey hoş davranışlarıdır. Kitapta üstü kapalı biçimde “kadının hoş muamelesinden etkilenmeyecek erkek ancak tabiat dışı bir mahlûk olabilir” (s.225) sözü ile yazar kadının dişiliğini erkeği etkileyebilmek için kullanırsa ona yaptırılmayacağı şey olmayacağını belirtir. Böylece gerek biyolojik, gerekse maddi açıdan güçlü olan erkeğin en zayıf noktası kadın fendidir.

Kadın eğitimini erkek eğitiminden tümüyle ayrı değerlendiren Rousseau, kitapta “Sophie, cinsine ait her işi becerir” (s.230) alt başlığı ile bunu bir kez daha okurla paylaşır. “Sophie'nin en iyi bildiği, kendisine büyük bir özenle öğretilen kadına özel işlerdir. Dünyada kirli kadından iğrenç bir şey olamaz.” (s.230). Alıntudan da anlayacağımız gibi kız çocukları eğitilirken annelere daha fazla sorumluluk düşmektedir. Bir kız çocuğunun kadına özgü işleri yapabilmesi için annesi sorumludur ve yönlendiricidir. Hatta bu görüşü kesimlerleyen pek çok atasözü de vardır. “Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al”, “oğlan atadan (babadan) öğrenir sofrayı açmayı, kız anadan öğrenir biçki biçmeyi”, “kız anadan görmeyince öğüt almaz”, “kız anasından görmeyince sofrayı kaldırmaz”, “ekmek bezeden, kız anadan (çıkart)”, “armut dibine düşer”...gibi. Erkek çocuğun yetiştirilmesinde annesinin sorumluluğu üzerinde durmayan Rousseau söz konusu kız çocuğu olduğunda bunu bütün yalınlığı ile sergiler. “Sophie'nin terbiye ve nezaketi öyle görünmek için değil, öyle olduğundandır” diyerek onun doğal bir insan olduğunu gösterir. Sophie iyi bir eğitim, daha doğrusu iyi terbiye almış bir kadının zarafeti ve asaletine sahiptir. Ona öğretilen davranış modellerini itirazsız kabul etmiş ve içselleştirmiştir. Bu da onu olgunlaştırmış ve gerek toplumda, gerekse aile içinde saygın kılmıştır. Sophie öylesine nazik ve uysaldır ki haddini çok iyi bilir, nerede nasıl davranılması gerektiğini sezer. “Yaşlılık haklarının cins hakkından önce geldiğini ve yaşlıların hürmet görmesi gerektiğini iyi bilir.” (s.233). Kadının birincil görevi erkeğine itaat etmek gibi gösterilse de bunun önünde olan ya da olması gereken diğer toplumsal davranışlar vardır. Örneğin yaşlılara hürmet ve yardım gibi.

3. SONUÇ

Rousseau'nun eğitim anlayışının özünü, tüm dinsel dogmalardan arınmış, bireyin dışında gelişen ve özgürlüğünü kısıtlayan gelenek, görenek gibi baskı mekanizmalarından olabildiğince uzaklaşarak çocuğun merak ve araştırma duygusunu geliştirecek bir eğitim anlayışı oluşturur. Rousseau kitabında yaşadığı çağdaki kadın eğitimi anlayışını dile getirmektedir. Bu eğitim anlayışı geleneksel toplumun kadına yönelik anlayışını özetler. Böylesi toplumlarda kadınlar özellikle demokratik haklar, politika, ekonomik güç gibi konularda erkeklerle

karşılaştırılmayacak derecede geri plandadırlar. Rousseau kadın eğitimi toplumsallaşma kavramları ile ilişkilendirerek temellendirir. Toplumsallaşma kavramı ise cinsiyet rolü teorisine dayanır. Bu kurallar cinsiyet rollerinin öğrenilmesini, kazanılmasını öngörür. Bu kural genel çerçevesiyle Sophie'ye güzel, hoş bir kadın olmanın yanında iyi bir eş, iyi bir anne, iyi bir ev kadını rollerini biçer. Aslında bu eğitim anlayışı toplumsal yaşam düzeninin de temel taşıdır. Rousseau'nun kitapta vurguladığı gibi bir kadını eğitmek bir aileyi eğitmekle eş anlam taşır. Bu bakımdan da Sophie'yi eğitmenin Emile'i eğitmeye göre daha önemli olduğu dahi söylenebilir. Emile'in eğitim anlayışının temelleri erdem, dürüstlük, iyi vatandaş olma üzerine temellendirilirken, Sophie'nin eğitimi toplumsal yaşamın kurallarının işleyişinde cinsiyet rollerinin gerektirdiği biçimde düzenlenmiştir. Bu bakımdan Rousseau'nun kadın eğitime dair yaklaşımı daha çok kadının aile yaşamındaki rolüyle sınırlıdır. Yani toplum yaşamından çok ev yaşamında etkin bir kişi olarak yer alır kadın. Kitaptan anladığımız gibi Sophie ve Emile'in aldıkları eğitimde cinsiyet ayrımı gözetilmiştir. Sophie ve Emile için öngörülen eğitimin temelleri fırsat ve imkân eşitliğine dayansa da cinsiyet rollerine göre biçimlenmiş bir anlayışla desteklenir. Bu rol kadının sosyal, kültürel, ekonomik ve politik açıdan konumuna göre belirlenmektedir.

Toplamda beş bölümden oluşan kitabın bölümlerini anımsayacak olursak, Rousseau'nun birey eğitimiyle ilgili altını çizdiği konuları şöyle özetleyebiliriz: Kitabın birinci bölümünde Rousseau uygarlığın bireyi doğal olanın dışına itmesini eleştirir. Bu yüzden o Emile'in onu güçsüzleştiren kentte değil, canlandıran kırdaki yaşamını ön görür. Emile'in dil gelişimini ele alan kitabın ikinci bölümü en uzun süreci kapsar. Ergenlik öncesi döneme kadarki zamanı içeren bu bölümde Emile yeterince güçlenmiş, geriye düşlem gücünü uyandırmak kalmıştır. Onun korunması gereken en büyük tehlike, doğal olmayan istek ve dürtüleridir. Kitabın en kısa bölümü olan üçüncü bölüm Emile'in üç dört yıllık gelişim evresini kapsar. Bu evrede Emile kendisini çevreleyen evreni tanımaya ve keşfetmeye başlar. Bir sonraki bölümde neden olduğunu tam olarak algılayamasa da ergenliğe ulaşan Emile'in bir hayat arkadaşına gereksinimi vardır artık. Tutkuları beraberinde getiren bu gereksinimin engellenmesine olanak yoktur. Bu evre bir bakıma Emile'in "ikinci doğumudur" (s.167-212). Kitabın Emile ve Sophie'ye ayrılan beşinci bölümünde Emile'i tamamlayacak bir eş arayışına gidilir. Bireyi tamamlayan bu eş ondan tümüyle ayrı olmalıdır. Sophie'nin eğitimi ile ilgili olan kitabın son bölümü özellikle kadının erkeğini memnun etmek üzere yetiştirilmesini salık veren bir anlayışı yansıttığı için eleştirilmiştir. Kitabın ilk dört bölümü ile Emile'in müstakbel eşi Sophie'nin eğitiminin mercek altına alındığı son bölüm karşılaştırıldığında, Rousseau'nun kadın eğitimi söz konusu olduğunda kitabın ilk dört bölümündeki tutumunu sergilemediği görülür. Rousseau'nun kadın eğitimi konusundaki görüşlerinin genel anlamda çocuk eğitimi anlayışı ile bağdaştığı söylenemez. Yazarın eğitim konusundaki çoğu görüşleri günümüzde hala geçerliliğini koruyor olsa da, gelişen ve değişen günümüz koşullarında kadın eğitimi konusundaki düşüncelerinin bilimsel olduğu, kabul edilebilir olduğu söylenemez. Kadının sosyal yaşamda değişen kimliği ve işlevi onu özgürleştirmiş, erkeğe bağlı olmaktan çıkartmış ve kendine yeten bir birey haline dönüştürmüştür. Bunda kadının ekonomik, siyasal ve toplumsal anlamda kendini var etmesi etkili olmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde, yazarın kadın eğitimi konusundaki görüş ve düşüncelerinin o günkü koşulları yansıttığı açıkça görülecektir. Amacımız, kadını din eğitimi konusunda da aile ve eşine bağlı bir düşünceyle ele alan yazarı görüşleri yönünden değerlendirmekten çok bu görüşlerin kitapta nasıl ve ne şekilde ele alındığını yine onun kitapta yer verdiği biçimde değerlendirmekten ibarettir. Rousseau'nun kadın ve erkek cinsine ait ileri sürdüğü görüşler kadının erkekle aynı konuma yükselmesiyle birlikte geçerliliğini yitirmiştir. Emile okunduktan sonra Rousseau'nun eşitlik anlayışını eğitimden çok dil, din, ırk gibi toplumsal sınıflar bağlamında değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Zira onun cinsiyet eşitliği konusundaki görüşleri gelenekseldir. Kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olmak istemelerini erkeklere benzemek olarak algılayan Rousseau aynı zamanda bu isteğin kadının sahip olduğu üstün yanlarını yok ettiği düşüncesine sahiptir. Rousseau'nun özgür ve eşitlikçilik üzerine

temellenen düşünce biçimi yalnızca erkek cinsi için geçerlidir. Kitapta sıkça dillendirdiği gibi kadına erkeğe tanıdığı hak ve özgürlükleri tanımaz. Bu açıdan Emile'i kadın ve/veya erkek için farklı eğitim anlayışları açısından değil 'birey eğitimi' açısından yararlanılabilecek bilgi ve görüşler ışığında okumanın daha doğru olabileceği söylenebilir.

Notlar

(1)Avrupa'da kadın eğitimi konusunda büyük ilerlemelerin kaydedildiği XIX. Yüzyıl eşitlik ve özgürleşme düşüncelerinin bir sonucu olarak kadını eğitim alanında da hak ettiği konuma kavuşturur. Madame de Genlu kadın ve erkeği gerek hak ve özgürlükler, gerekse eğitimleri açısından eşit değerlendirmeyen Emile isimli kitaba tepki olarak Eğitim Üzerine Mektuplar veya Adele ve Theodore ismini verdiği kitabıyla kendisinden söz ettirir.

(2) Bu çalışmada gönderme ve alıntılar Emile (Bir Çocuk Büyüyor) J. J. Rousseau, (6. Baskı), 2005, İstanbul, Selis Kitaplar:13, Çocuk Eğitimi:2'den yapılmış; bu kitaptan alıntı ve göndermeler ayrıca içinde sayfa numaralarıyla birlikte verilmiştir.

3. KAYNAKLAR

- Ağaoğulları, Mehmet Ali. (2006). *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*, Ankara, İmge Kitabevi.
- Aşıkoğlu, Nevzat Y. (1996). "J.J. Rousseau'nun "Emile" Adlı Eserindeki Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri Üzerine", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, 27-28.
- Bertlek, Seydi Battal. (2012). "Rousseau'nun Din Anlayışı ve Emile Romanındaki Çocuk Din Eğitimi", *Akademik Bakış Dergisi*, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-dergisi, sayı: 35 Mart-Nisan.
- Elkind, David. (1999). *Çocuk ve Toplum-Gelişim ve Eğitim Üzerine Denemeler (Özgün adı: Images of the Young Child (1993). (Çeviren Demet Öngen). Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No: 3.*
- Guénard, Florent. (2010). "La question de l'éducation naturelle dans l'Émile de Rousseau" *Philopsis Revue numerique*, 1-17.
- Karataş, Evren. (2009). "Türkiye'de Kadın Hareketleri ve Edebiyatımızda Kadın Sesleri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8*, 1652-1673.
- Koçer, Hasan Ali. (1972). "Türkiye'de Kadın Eğitimi", *AÜ-Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.5, S.1, 81-124.
- Kuzgun, Yıldız ve Sevim Seher A. (2004). "Kadınların Çalışmasına Karşı Tutum ve Dini Yönelim Arasındaki İlişki", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, cilt: 37, sayı: 1, 14-27.
- Orhan, Özgüç. (2012). "J.J. Rousseau'da Genel İrade Kavramı", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, No. 14, Aralık, 1-25.
- Ortaylı, İlber. (2007). *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul, Merkez Kitaplar, 14-17.
- Öztan, Güven Gürkan. (2009). *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Doktora Programı Doktora Tezi.*
- Soëtard, Michel. (1994). "Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)", *Perspectives: revue trimestrielle d'éducation comparée*, Paris, UNESCO: Bureau international d'éducation, vol. XXIV, n° 3/4, (91/92), 443-456.
- Rousseau, J. J. (2007). *Emile (Bir Çocuk Büyüyor)*, (6. Baskı), İstanbul, Selis Kitaplar:13, Çocuk Eğitimi:2
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. (1988). *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, (7. Basım).
- Weisser, Marc. (2004). "Langage et apprentissages dans l'Emile de Jean-Jacques Rousseau", *Penser l'Education*, n°15, CIVIIC, Université de Rouen, 103-121.